

Олексій Шляхов

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри української історії та етнополітики,
Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара
(Дніпро, Україна), alexshlyahov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0752-4061>

Олександр Донік

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), donnik@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1155-161X>

ПРАКТИКИ ТА СТРУКТУРА ДОЗВІЛЛЯ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ІНДУСТРІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. (за матеріалами Катеринославської губернії)

***Анотація.** Мета дослідження – визначити основні форми проведення дозвілля індустриальними робітниками Катеринославщини наприкінці XIX – на початку XX ст. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності. Використано такі загальноісторичні методи: історико-генетичний, ретроспективний, історико-типологічний. Автори дотримуються цивілізаційного підходу та методологічних засад історії повсякденності. **Наукова новизна.** На основі широкого кола джерел охарактеризовано соціокультурну царину буденності робітництва регіону, дозвілля, відпочинок, святкові звичаї. **Висновки.** Зазначено, що пореформена доба спричинила відчутні зміни в житті робітників Катеринославської губернії, вплинула на їхні погляди та поведінкові реалії. Органічною складовою історії повсякдення пролетарів була культура розваг. У зв'язку з цим виокремлено основні форми проведення вільного часу металургами та гірниками краю. З'ясовано, що типовим тут було вживання горілочних напоїв, азартні ігри, а також балачки в товариському колі. Проводити вільний час іншим чином (поза кабаками) в більшості робітників не було бажання, а часто й реальної можливості. Водночас спостерігалася тенденція до розмаїття відпочинку трудящих, рівень культурного розвитку яких, і перш за все металістів, поступово зростав. Наголошено, що серед письменних робітників Катеринославщини у вільний від праці час досить популярним ставало читання книжок та періодичної преси. Поступово збільшувалося й число трударів, які відвідували кіносеанси або публічні лекції. Визначено, що робітництво краю на початку XX ст. здебільшого не сприймало себе як складову тогочасного соціуму, а навпаки, перш за все як силу, котра йому активно протистояла.*

***Ключові слова:** робітництво, дозвілля, Катеринославська губернія, культурно-розважальні заходи, історія повсякденності.*

У вітчизняній історичній літературі в річці соціальної історії та історичної антропології як актуальний та важливий напрям досліджень уже остаточно утвердилась історія повсякденності. Він відзначається «поглибленим аналізом життєвих історій представників різних вікових, професійних, гендерних та інших соціальних когорт, мереж їхніх взаємозв'язків і взаємодій у

приватній, домашній, виробничій та суспільній сферах»¹. Визначаючи зміст поняття «історія повсякденності», О.А.Удод наголошує, що «це, перш за все, процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя», підкреслюючи при цьому, що використання цього поняття «допоможе [...] перетворити історію на цікаву, справді людинознавчу дисципліну»². У російській тематичній енциклопедії повсякденність характеризується як «процес життєдіяльності індивідів, що розгортається у звичних суспільних ситуаціях на ґрунті самоочевидних очікувань»³. Визначень предмету «історії повсякденності» в історіографії існує чимало. Можна констатувати, що вона охоплює всю життєву сферу існування та діяльності людини, стаючи у пригоді вченому-історик у питаннях виявлення своєрідної логіки «взаємин» між побутовими речами та індивідом, у вивченні важливих соціальних процесів у залежності від уподобань і прагнень пересічних осіб, їх почуттів та оцінок ними оточуючої дійсності.

Слід згадати, що історія повсякденності вивчає не лише окремі елементи матеріального простору життя людини (житлові умови, особливості харчування тощо), а і його прояви у соціокультурній сфері. Тож органічною складовою цього напрямку історичних досліджень є культура розваг, реконструюючи яку, можна добитися відображення історичного полотна в усій його багатоманітності та багатогранності. Трансформації у царині дозвілля виступають вагомим показником змін, що відбуваються у суспільстві, віддзеркалюючи потреби та інтереси певних соціальних прошарків. Зрештою поняття «дозвілля» можна розглядати як зайняття у вільний час особливою діяльністю, що необхідна людині для самореалізації.

У контексті зазначеного набуває актуальності висвітлення питань організації відпочинку населення українських губерній Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., позаяк пореформена доба з її промисловою модернізацією та швидкими урбанізаційними процесами викликала відчутні зміни у житті представників різних груп тогочасного соціуму. При цьому суттєві зрушення, пов'язані з частковою або повною відмовою від традиційних поглядів та уявлень на оточуючий світ, на вибір життєвих орієнтирів і стратегій, відбувалися в ментальності робітничого населення, що позначалося на практиках повсякдення, у тому числі організації дозвілля.

Останнім часом питання щоденного буття пролетаріату українських етнічних територій Російської імперії, зокрема його дозвілля, привертають дедалі більшу увагу дослідників. Зокрема форми та зміст проведення вільного часу робітниками важкої промисловості Донецького басейну і Придніпров'я наприкінці XIX – на початку XX ст. висвітлили В.В.Гончаров, В.В.Койнаш,

¹ Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // Історія повсякденності: теорія та практика: Мат. Всеукр. наук. конф. (Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.). – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С.15.

² Удод О.А. Історія повсякденності як методологічна проблема (про актуальність історії повсякденності) [Електронний ресурс]: <http://history.sumy.ua/theoryofhistory/226>

³ Йонин Л.Г. Повседневность // Культурология: XX век: Энциклопедия. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1998. – С.122.

В.О.Куліков⁴. Окремі аспекти забезпечення культурно-освітніх потреб робітників Катеринославщини з'ясувала Л.М.Лучка⁵. Своєю чергою Ф.Г. та Г.Ф. Турченки розглянули прояви девіантної поведінки серед робітництва півдня України на початку ХХ ст.⁶ Питання організації відпочинку пролетарів порушив у своїй монографії і один з авторів цієї статті⁷. Крім того, означену проблематику в тій чи іншій мірі вивчали представники російської (Ю.І.Кирьянов, В.А.Єрмолов, М.О.Фельдман) та японської (Г.Куромія) історіографії⁸.

Водночас проблема дозвілля робітників українських теренів Російської імперії вказаного періоду в історичній літературі докладно ще не висвітлювалася. Дослідники історії повсякденності у своїх наукових пошуках переважно зосереджують увагу на вивченні життя та побуту різних соціальних груп населення українських регіонів у ранньомодерну добу або в радянські часи. Тому постає завдання реконструювати особливості проведення вільного часу робітниками важкої промисловості (головним чином металургами та гірниками) найбільшої індустріальної української губернії – Катеринославської, та висвітлити чинники, які на це впливали, визначити домінуючі тенденції й типові явища, а також питому вагу девіацій у поведінкових реаліях пролетарів регіону. Досліджуючи прояви повсякденного життя робітництва краю, їх «малі життєві світи», можна краще «зрозуміти людей минулого», усвідомити, наскільки вони могли адаптуватися до моделей поведінки, притаманних суспільству індустріальної доби.

Для вирішення поставлених завдань довелося залучати вкрай розпорошені джерела, серед них спогади сучасників (підприємців і робітників), нариси й оповідання, написані після особистого спілкування з представниками робітництва наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., матеріали тогочасної преси, а також земська статистика та дані обстеження санітарними лікарями умов життя пролетарів. Усе це разом дає змогу відтворити достатньо цілісну картину проведення дозвілля робітниками Катеринославщини.

Як відомо, у пореформену добу Катеринославська губернія надшвидкими темпами перетворювалася на промислово розвинутий регіон. За короткий час тут виникли десятки великих підприємств, що обумовило різке

⁴ Гончаров В.В., Койнаш В.В. Развлекательная культура рабочих Донбасса (конец XIX – начало XX вв.) // Наука. Религия. Общество. – 2013. – №1. – С.24–27 [Електронний ресурс]: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrs_2013_1_6; Куліков В. «В землі гроші огрібаєт, у неділю водку п'ють»: розваги в робітничих поселеннях Донбасу та Придніпров'я імперської доби [Електронний ресурс]: <http://uamoderna.com/md/kulikov-entertainment>

⁵ Лучка Л.М. Роль бібліотечних осередків у розвитку промисловості Катеринославської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Вип.12. – Дніпропетровськ, 2014. – С.187–192.

⁶ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К., 2003. – 304 с.

⁷ Див.: Шляхов О.Б. Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Дніпропетровськ, 2016. – 400 с.

⁸ Кирьянов Ю.И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.). – Москва, 1979. – 146 с.; Его же. Рабочие России на рубеже XIX–XX вв. // Отечественная история. – 1997. – №4. – С.40–53; Ермолов В.А. Повседневная жизнь российских рабочих на рубеже XIX–XX вв. [Електронний ресурс]: <https://cyberleninka.ru/article/v/povsednevnyaya-zhizn-rossiyskih-rabochih-na-rubezhe-hh-hh-vv>; Фельдман М.А. Культурные ценности рабочих России в первые десятилетия XX в. // Общественные науки и современность. – 2007. – №6. – С.111–124; Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і рр. / Пер. з англ. Г.Кьорян, В.Агеев. – К., 2002. – 510 с.

збільшення числа робітників. За офіційними даними, наприкінці XIX ст. на території Катеринославщини до виплавки та обробки металів було залучено 20 019, а до видобутку вугілля – 14 490 трударів⁹.

Водночас зазначимо, що модерний період із його ринковими трансформаціями суттєво ускладнив соціальні зв'язки, висуваючи до мешканців краю дедалі нові вимоги, коли люди, за словами тогочасного економіста, «замість колишнього твердого підґрунтя під ногами відчули під собою хиткий ґрунт, до чого вони повинні постійно пристосовуватися, щоб зберегти рівновагу»¹⁰. Англійський дослідник Н.Дейвіс, змальовуючи наслідки модернізаційних процесів на Європейському континенті, зокрема у психологічній сфері, цілком слушно зазначає: «Життя в містах та робота на промислових підприємствах сприяли розвиткові рис, що були цілковито чужі жителям сіл. Фабричний гудок, залізничний графік, потреба в пунктуальності та тверезості – ці новації видавалися селянам незрозумілими і дратливими»¹¹. Значною мірою це стосується і промислових робітників Катеринославщини, учорашніх селян, яким доводилося прилаштовуватися до стрімких змін у суспільстві, іншими словами, звикати до «нових правил гри», у тому числі у царині реалізації своїх культурних потреб та розваг. При цьому структура вільного часу робітників обумовлювалася основними ритмами їх життєдіяльності – добовим, тижневим і була пов'язана з потребами відновлення фізичних сил та відпочинком. Щодо останнього, то перетворення другої половини XIX ст. надали у сфері дозвілля нові можливості, перспективи. Однак тут треба враховувати той факт, що зміст і форми проведення індустріальними робітниками свого відпочинку залежали від низки факторів. По-перше, на це впливали галузь виробництва, де вони працювали, їх кваліфікація й, відповідно, матеріальне становище та наявність вільного часу. По-друге, треба брати до уваги рівень культурного розвитку пролетарів, їх схильності, інтереси, а також соціальне середовище, що їх оточувало. По-третє, наявність належної інфраструктури для повноцінного відпочинку. Розглянемо згадані чинники.

Насамперед слід зазначити, що на дозвіллевих практиках пролетарів Катеринославської губернії, які займалися виправкою й обробкою металів, а також видобутком вугілля, не могли не позначатися достатньо важкі умови праці, загалом щоденного буття. Адже форсована індустріалізація у краї дивним чином поєднувалася з катастрофічною відсталістю в умовах праці та побуту представників робітничих груп населення. Як зазначали земські діячі Катеринославщини початку XX ст., наймана праця пролетарів переважно «відбувалася у задушливих і часто темних приміщеннях, серед нездорової обстановки. [...] Типає нерви своєю складністю та різнобічністю або отупляє душу своєю механічною порожнечею. У години дозвілля вона штовхає на пошуки штучних розваг і веселощів, або просто до штучного збудження замість нормального відпочинку»¹².

⁹ Численность и состав рабочих в России на основании данных Первой всеобщей переписи населения Российской империи, 1897 г. / Под ред. Н.А.Тройницкого. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1906. – С.2, 10, 31–35, 39.

¹⁰ Озеров И.Х. Итоги экономического развития XIX в. – Санкт-Петербург, 1902. – С.5.

¹¹ Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П.Тарашук, О.Коваленко. – К., 2018. – С.803.

¹² Екатеринославская деревня после закрытия винооторговли: Литературно-статистический очерк под ред. П.К.Соколова. – Екатеринбург, 1915. – С.16.

Крім того, необхідно враховувати, що загальна тривалість часу, який робітники металургійних підприємств та рудників проводили на виробництві (враховуючи час, витрачений на дорогу та харчування), становила 14–15 год. Відповідно, якщо змоделювати порядок дня, а також умови побуту пересічних металургів і шахтарів Катеринославської губернії в робочій тиждень (на підставі свідчень санітарних лікарів регіону), то вони були такими:

«О 4-й годині ранку встають, умиваються, причому вмивальників ніде немає, а кожен наливає воду в корито і в ньому вмиває обличчя та руки [...]; о 5-й годині снідають і о 5½ виходять на роботу, куди беруть із собою хліб і у пляшках кип'ячену воду або чай [...], повертаються з роботи о 7–7½ годині вечора, о 8-й годині вечеряють, і о 9-й годині лягають спати; так що сплять годин сім. Сплять по 2–3 особи на нарах, на підлозі, на зіставлених разом лавках [...]; постілью слугують набиті соломою матраци, суконні ковдри, власний одяг [...] Сплять не роздягаючись, лише інколи скидаючи верхню сорочку, піджак і чоботи, утім часто доводилося бачити тих, хто спав у чоботях»¹³.

Звісно, деякі робітники (висококваліфіковані, своєрідна пролетарська аристократія) мали кращі умови життя. Як зазначали у своїх спогадах сучасники, «шахтар, який вибрався в “люди”, став майстром, десятником, машиністом, – швидко змінювався й зовні: квартира – переважно для такого робітника це була окрема квартира, навіть будиночок, – блищала чистою побілкою стін, картинами, пристойними меблями; біля будинку з'являлися квіти та деревця»¹⁴. Але подібні приклади були радше винятком на тлі загальної доволі непривабливої картини тогочасного життя переважної більшості робітників, коли житлово-побутові умови дозволяли їм лише частково відновлювати сили. А отже, можна констатувати, що впродовж робочого тижня вільного часу в людини фізичної праці було зовсім небагато, і переважно він витрачався на сон. Тож багато хто не мав можливостей для того, аби скористатися перспективами, які принесла з собою індустріальна доба у царині розваг, підвищити свій культурний рівень. Відповідно, умови для бодай якогось дозвілля з'являлися лише у суботу (переважно скорочений робочий день), неділю та у свята. Проте й тоді повноцінно відпочити робітники часто не мали змоги, позаяк важко працюючи цілий тиждень, у них уже не вистачало сил на читання та освіти. До того ж слід узяти до уваги, що більшість пролетарів, для яких у цілому був характерним низький прожитковий рівень, не мали зайвих коштів, щоб витрачати їх на театральні вистави, концерти тощо.

Що стосується рівня загальної культури робітників, то в багатьох працях того часу йому надавалися достатньо негативні оцінки. Так, економіст М.І.Туган-Барановський наприкінці XIX ст. наголошував: «Невігластво й неписьменність російського робітника становлять не менш вражаючий

¹³ Черемухин Н.М. Как живут и как питаются рабочие Рыковских копий в пос. Юзовка // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – 1910. – №1. – С.3.

¹⁴ Фенин А.И. Воспоминания инженера: К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). – Прага, 1938. – С.54.

контраст з інтелігентністю робітника Заходу»¹⁵. Земська статистика зафіксувала, що 1901 р. серед прибулих на заробітки в Катеринославську губернію робітників письменних було: чоловіків – 24,4%, жінок – лише 3,5%¹⁶. Невипадково на початку ХХ ст. з цього приводу було зауважено, що «відсоток грамотних зовсім малий у чоловіків (ідеться про робітників-мігрантів до Катеринославщини – *Авт.*), і вражаюче низький серед жінок, які поголовно майже неписьменні»¹⁷. Представник земської медицини в 1911 р. дав таку неприглядну характеристику культурному розвитку гірників, які працювали на шахтах Донецького басейну: «Стосовно культурного рівня рудничних робітників треба зазначити, що вони зовсім недалеко відійшли від звичайних селян глухих сіл наших північних і центральних губерній (Російської імперії – *Авт.*), з яких, до речі, і прийшла їх основна маса. Тут ми маємо те ж невігластво, некультурність, забобони [...], відсутність будь-яких розумових інтересів і прагнень»¹⁸.

Щоправда у цьому плані сучасники наводили свідчення й іншого роду. Так, земська лікарка Н.Сенгалевич, яка працювала на Верхньодніпровському лікарняно-продовольчому пункті Катеринославської губернії, куди прибували заробітчани переважно з сіл Полтавщини, Київщини, Чернігівщини, зазначала на початку ХХ ст., що «була вражена культурністю робітників». Вона «не помітила пияцтва, крім небагатьох випадків. За все літо не було жодної бійки»¹⁹.

Поза сумнівом, різні групи пролетаріату краю мали відмінні рівні культурного розвитку. Останнє підтверджують і дані загального перепису населення Російської імперії 1897 р., які зафіксували, що грамотними на території європейської частини країни було 38,2%, зайнятих у металургійній галузі. Водночас відповідний показник серед вуглярів становив 31%²⁰. Стосовно індустріальних робітників Катеринославщини, то найнижчий рівень грамотності тут був у гірників, а в робітників, що займалися випалкою та обробкою металів, цей показник був суттєво вищим. На думку російського історика М.О.Фельдмана, «тільки менша частина робітників Росії до 1917 р. була у змозі сприйняти культурні цінності, які відповідали індустріальній добі»²¹.

Складні умови повсякдення промислових робітників не могли не позначитися на їхній психології та поглядах. Тож у пролетарському середовищі зростало відчуття особистої життєвої невлаштованості й, відповідно, з'являлося дедалі більше тих, хто, порвавши з минулим, втратив життєві орієнтири та жодним чином не дорожив своїм становищем. Як згадував гірничий інженер і підприємець О.І.Фенін, котрий працював на Донбасі

¹⁵ *Туган-Барановский М.И.* Русская фабрика в прошлом и настоящем. – Москва, 1922. – С.295.

¹⁶ *Аракчеева Н.* Земские врачебно-продовольственные пункты для пришлых сельскохозяйственных рабочих в Екатеринославской губернии (1899–1903 гг.) // *Вестник Екатеринославского земства.* – 1904. – №48. – С.1446.

¹⁷ Там же.

¹⁸ *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии.* – 1911. – №4/5. – С.413.

¹⁹ *Див.: Марзеев А.* Земская медицина в Верхнеднепровском уезде за 1911 г. – Верхнеднепровск, 1913. – С.290.

²⁰ Численность и состав рабочих в России на основании данных Первой всеобщей переписи населения Российской империи, 1897 г. – Табл. III. – С.9.

²¹ *Фельдман М.А.* Культурные ценности рабочих России... – С.122.

в 1890-х рр., «відірваність від рідної справи та родини [...] створювали часто психіку якогось “перекати-поля”, людей, котрі як внутрішньо, так і зовнішньо жили неохайно [...], здавалося, що ані релігія, ані побут не залишили в їхній душі жодного сліду»²². Інший сучасник у 1891 р. теж звертав увагу на те, що на «донецьких копальнях і заводах утворився особливий клас людей... Немає в них ані дому, ані певної мети [...] так вони й живуть усе життя, нічого не домагаючись»²³. Отже багато індустріальних робітників регіону перебували у стані постійної депресії, яка інколи оберталася емоційними сплесками афективних дій і вчинків. Такий щоденний психологічний дискомфорт без сумніву негативно відбивався на культурних практиках робітництва, зрештою визначав доволі невибагливі запити та інтереси у царині дозвілля.

Слід зазначити, що характерним для промислової доби була поява більш різноманітних форм розваг для населення, оскільки у цей час на перший план виходила комерційна розважальна індустрія. Так, «Народный календарь» 1914 р. до розумових розваг населення відносив лекції, курси, театральні вистави, концерти, виставки, кінематограф, музеї, книжкові крамниці, народні читання тощо. Значною мірою це стосувалося і проведення вільного часу робітниками Катеринославщини. Водночас багато залежало й від того, наскільки власники підприємств опікувалися питаннями організації культурного дозвілля для своїх працівників. І тут слід констатувати, що рекреаційна інфраструктура в більшості індустріальних селищ, заводських і рудникових поселеннях Катеринославщини була або недостатньою, або й зовсім відсутньою. Приміром, сучасники нарікали, що адміністрація підприємств французького Гірничопромишлого товариства, яке діяло на Донбасі, «не робить нічого для піднесення культурного рівня робітників – тут не влаштовують для них ані бесід, ані читань, ані інших розумових розваг»²⁴. Письменник О.С.Серафимович у своїх спогадах про відвідування Юзівки в 1897 р. також зазначив, що після роботи шахтарям окрім кабаків «більше немає куди йти»²⁵. У повідомленнях із Маріупольського повіту на початку ХХ ст. наголошувалося на «відсутності розумових розваг» для пролетарів²⁶ і т. п.

Навіть парки губернського центра були практично недоступними для місцевих робітників. Оскільки, як підкреслювали автори катеринославського адрес-календаря за 1901 р., сади в місті «переважно платні, і ця обставина позбавляла можливості найбідніші класи населення у спекотливій, пильній літній вечори (і у свята) користуватися прохолодою садів»²⁷. Не дивно, що земські діячі Катеринославщини пропонували шукати коріння багатьох суспільних проблем саме у відсутності культурних розваг для робітників і селян. Так, гласний губернського земства від Слов'яносербського повіту

²² Фенин А.И. Воспоминания инженера... – С.54–55.

²³ Каронин-Петропавловский Н.Е. Очерки Донецкого бассейна // Открытие страны огня: русские писатели о Донбассе. – Донецк, 1978. – С.60.

²⁴ Див.: Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – 1911. – №4/5. – С.413.

²⁵ Серафимович А.С. На заводе // Открытие страны огня: русские писатели о Донбассе. – С.264.

²⁶ Екатеринославская деревня после закрытия винооторговли... – С.54.

²⁷ Днепропетровску 200 лет: 1776–1976: Сб. док. и мат. / Сост. Б.Я.Бриккер и др. – К., 1976. – С.68.

Г.В. де Сен-Лоран у 1912 р. зазначав: «Коли робота закінчилася які розваги може знайти молода людина, котра кориться своїм пристрастям? Лише три: пияцтво, розпушта й карти... Інших шляхів для неї немає»²⁸.

Отже розглянемо, як робітники важкої промисловості Катеринославської губернії намагалися заповнити своє дозвілля, яким видам і формам відпочинку вони віддавали перевагу. Певну інформацію для визначення пріоритетів у культурних розвагах робітництва початку ХХ ст. надають матеріали анкетування мешканців промислових селищ регіону, яке було проведене катеринославським земством у 1915 р. Отже 48% робітничого населення краю у вільний від роботи час читало книги та газети²⁹. Водночас цей доволі високий показник не повинен вводити нас в оману, оскільки анкети розповсюджувалися лише серед письмених трударів (на запитання відповіли приблизно 900 осіб), тобто серед своєї «інтелігентної меншості», доля котрої була вкрай незначною. Крім того, на результати опитування не міг не вплинути той факт, що відбувалося воно в період Першої світової війни, коли уряд запровадив «сухий закон».

Зрештою, важливо з'ясувати, яким же чином робітники Катеринославщини могли задовольнити свої потреби у читанні книжок? Перш за все зазначимо, що на деяких промислових підприємствах зусиллями власників або представників місцевої інтелігенції відкривалися бібліотеки-читальні (наприклад, на Щербинівському та Голубовському рудниках Донбасу). У 1897 р. Південноросійське Дніпровське металургійне товариство відкрило в Кам'янському для своїх службовців і робітників книгозбірню на 2100 томів. Згідно з правилами користування, читачі могли брати додому по 6 книжок і журналів³⁰. Наприкінці ХІХ ст. безкоштовна народна бібліотека з'явилася на Брянському металургійному заводі в Катеринославі. Вона існувала завдяки добровільним пожертвуванням та внескам власників підприємства. У 1900 р. читальня запрацювала при Новоросійському заводі в Юзівці³¹. Багато робітників значилися серед читачів приватної книгозбірні «Книжка», яку в 1899 р. в робітничому районі Катеринослава – на Чечелівці – відкрила В.Журавська³².

Згадаємо й роботу народних бібліотек та недільних шкіл, при яких також існували невеличкі книгозбірні. Зокрема в Горлівці недільні школи, де навчалися грамотності, відвідували до 150 гірників. Однак тут переважно йдеться про кадрових робітників, які отримували доволі високу платню й (можливо) мали певні плани на майбутнє – стати десятником або навіть майстром. До того ж подібних закладів було обмаль. Недарма земська преса в 1905 р. звертала увагу на «всілякі гальма», що їх запроваджував уряд «стосовно народних бібліотек, вечірніх і недільних занять для робітників»³³.

²⁸ Див.: Постановление Екатеринославского губернского земского собрания: 47-й очередной 1912 года сессии. – Екатеринослав, 1913. – С.166.

²⁹ Екатеринославская деревня после закрытия виноторговли... – С.58.

³⁰ *Лучка Л.М.* Роль бібліотечних осередків у розвитку промисловості Катеринославської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. – С.190.

³¹ *Михненко А.М.* Новейшая история Донецкого бассейна. – Донецк, 1998. – С.84.

³² *Кізченко В.І.* Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905–1907 рр. – К., 1972. – С.152.

³³ К рабочему вопросу // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – №42. – С.1113.

Так, у серпні 1908 р. в Катеринославі було закрито бібліотеку-читальню Амурського відділення «професійної спілки робітників по металу», оскільки у цьому просвітницькому закладі за даними поліції містилися книжки «злочинного й тенденційного характеру»³⁴.

На початку ХХ ст. губернське земство облаштувало на лікарняно-продовольчих пунктах Катеринославщини невеличкі бібліотеки, які досить активно відвідували відхідники з села, котрі приходили працювати на заводи і шахти регіону. За свідченням завідувача Саксаганського пункту, заробітчани брали щодня для читання по 10–12 видань, «переважно казки, розповіді з військового життя, а також книжки з питань гігієни»³⁵. Деякі робітники впродовж дня прочитували по 2 книжки. Зрештою давався взнаки той факт, що за 1899–1903 рр. катеринославське земство витратило на поповнення фондів бібліотек, на страхування будівель лікарняно-продовольчих пунктів і на медикаменти 6446 руб.³⁶

Слід також згадати, що почитати книжки та газети робітники Катеринославщини могли й у так званих чайних-читальнях, які з кінця ХІХ ст. відкривало Товариство піклування про народну тверезість. Щоправда у цих закладах переважала література релігійного або консервативно-монархічного спрямування. Серед індустріального пролетаріату регіону такі чайні та пропонувані там видання особливою популярністю не користувалися.

Ще однією формою проведення робітниками свого дозвілля були народні аудиторії та клуби за інтересами. Так, у звіті за 1898 р. катеринославський губернатор П.Д.Святополк-Мирський констатував, що для «задоволення потреб в освіті робітничого населення [...] за сприяння комітетів (губернського та повітового відділень Товариства піклування про народну тверезість – *Авт.*) у Бахмуті й Луганську будуються народні аудиторії»³⁷. Таку «аудиторію» підприємці заснували і для працівників Дніпровського заводу в Кам'янському. Як зазначала на початку ХХ ст. преса, вона стала

«єдиним місцем, де робітник може відвести душу по-людськи. Тут проводяться [...] концерти, вечори, читання. Шкода лише, що зала для глядачів [...] може вмістити не більше 500 осіб; а бажаючих потрапити сюди буває інколи так багато, що половина з них вимушена повертатися ні з чим. Платня за місця суворо нормована заводом в інтересах робітничої публіки – від 10 до 50 коп., не більше»³⁸.

Натомість в Юзівці, за ініціативою дирекції Новоросійського товариства, при металургійному заводі було збудовано літній театр («Аудиторія»), де діяв хоровий колектив. Крім того небайдужі до музики працівники Юзівського

³⁴ Державний архів Дніпропетровської обл. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.2057. – Арк.270.

³⁵ *Марзеев А.* Земская медицина в Верхнеднепровском уезде... – С.301.

³⁶ *Аракчеева Н.* Земские врачебно-продовольственные пункты для пришедших сельскохозяйственных рабочих в Екатеринославской губернии (1899–1903 гг.). – С.1444.

³⁷ Всеподданнейший отчёт екатеринославского губернатора за 1898 г. – Екатеринослав, 1899. – С.11.

³⁸ Южная заря (Екатеринослав). – 1910. – 30 декабря.

заводу створили аматорські гуртки та навіть оркестр³⁹. Такі форми відпочинку у вільний від роботи час практикували переважно висококваліфіковані кадри. Зазначене стосується й роботи клубів – Англійського в Юзівці чи Яхт-клубу в Кам'янському, членами яких були лише представники вузького прошарку робітничої аристократії; або ж кінських перегонів – розваги, що її влаштовував для заможних співробітників своєї компанії Дж. Юз (Гюз)⁴⁰. Варто згадати, що в 1912 р. при Петровському металургійному заводі в Єнакієвому для робітників було відкрито курси, де з метою підвищення їх культурного та фахового рівня читалися «спеціальні лекції з медицини, гігієни, будівництва, механіки й т. п.»⁴¹.

Водночас, незважаючи на зазначене вище, у свій вільний час тільки 3% пролетарів губернії відвідували різні лекції та читання, а на вистави й у театр ходили 2%⁴². Це підтверджує газетний репортаж початку ХХ ст. з повітового Луганська, де зверталася увага на те, що попит містян, зокрема й місцевих робітників, на культурні розваги був у край малим. «Театри пустують, сади також, лекцію щодо боротьби з пияцтвом [...] відвідали дві – три людини», – нарікав дописувач⁴³.

На рубежі ХІХ–ХХ ст. до повсякденного життя робітничого населення регіону ввійшов новий вид масового мистецтва – кінематограф. Перша на Катеринославщині демонстрація фільму відбулася в губернському центрі 1897 р. А на початку ХХ ст. існувала вже ціла мережа кінотеатрів («електротеатри», «біоскопи», «сінематографи»), які користувалися чималим попитом серед місцевого пролетаріату. Так, 1910 р. на робітничій околиці Катеринослава – у селищі Нові Кайдаки – відкрився заклад під назвою «Вулкан», який відвідували переважно працівники металургійних і металообробних підприємств. Загалом же в губернському центрі діяли тоді шість кінотеатрів, у робітничій Юзівці – п'ять. Сеанси зазвичай тривали до 40 хв., а платня за вхід становила від 10 до 50 коп., інколи 75 коп.⁴⁴ При цьому демонструвалися фільми різних жанрів (науково-популярні, про мандрівки, комедії та ін.) і новини «з усіх кінців світу», що ставали своєрідною «начальною газетою» для масової публіки. Але все ж переважали (як нарікали деякі містяни) «порожні, шаблонні з сумнівною “мораллю” драми та комедії [...], які не далеко відійшли за змістом від колишнього балагану»⁴⁵. Так, у липні 1912 р. «біоскоп» Зайлера в Катеринославі пропонував (як зазначалося в рекламі) «розкішну програму»: показ драми «Дневник падшей, или Дочь куртизанки», а також демонстрацію комічних стрічок «Забывтые ключи» та «Глупышкин манекен». І на такі фільми серед глядачів існував попит.

³⁹ Юз і Юзівка / Під заг. ред. В.А.Гайдука. – Донецьк, 2000. – С.53.

⁴⁰ Ауэрбах А.А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России // Русская старина. – Т.138. – Санкт-Петербург, 1909. – С.456.

⁴¹ Южная заря. – 1914. – 1 февраля.

⁴² Екатеринославская деревня после закрытия винооторговли... – С.58.

⁴³ Русская правда (Екатеринослав). – 1912. – 28 августа.

⁴⁴ Известия Екатеринославского городского общественного управления. – 1909. – №5. – С.256.

⁴⁵ Южная заря. – 1912. – 22 января.

У 1915 р. інформація щодо популярності кінотеатрів у місцевих робітників надходила з селища Кам'янське та з чавуноливарного заводу Нікополь-Маріупольського товариства. Водночас загальна ситуація все ж була не такою вже й однозначною, адже за статистичними даними початку ХХ ст. у вільний від роботи час кіносеанси відвідували не більше 6% пролетарів Катеринославщини⁴⁶.

У той час, коли кінематограф тільки розвивався, коли для робітника не існувало територіально близьких і доступних театрів або читалень, йому завжди був відкритий вхід до трактирів та кабаків, адже густа мережа цих закладів охоплювала всі гірничозаводські підприємства Придніпров'я й Донбасу. Як підкреслював на рубежі ХІХ–ХХ ст. петербурзький журнал, «трактир і простонародна пивна лавка та корчма залишаються головними, а переважно навіть виключними місцями для дозвілля робітничого населення»⁴⁷. Ці місця фактично виконували функції своєрідних «клубів», позаяк тут металурги й гірники Катеринославщини розмовляли, співали, грали в карти, а грамотні могли почитати газету. Крім того, у трактирах за 5 коп. можна було послухати музику, пісні з «музичних ящиків» виробництва німецької фірми «Симфоніон». Відвідували трактири й жінки-робітниці, котрі зазвичай приходили сюди «своею» компанією. Зрештою перебування в кабаках сприяло зближенню людей, певним чином скрашувало одноманітні трудові будні та важкі побутові умови.

Проте, звісно ж, найперше у трактирах робітники вживали горілчані напої. Як констатував секретар Катеринославської губернської земської управи, нерідко поняття «горілка» та «відпочинок» поєднувалися⁴⁸. Більше того, із кінця ХІХ ст. ширилося явище пиятики безпосередньо на вулиці, а також цілим натовпом, рудником, цехом і т. ін. Сучасники тлумачили це приблизно однаково. Зокрема працівник Юзівського металургійного заводу І.О.Гонімов у своїх спогадах (ідеться про 1890-ті рр.) зазначав: «Єдиною втіхою для робітників служив кабак. Пили з відчаю, із горя, із голоду, пропиваючи останнє»⁴⁹. Своєю чергою жінки-робітниці наголошували, що «людина, яка живе в таких умовах, жадібно шукає просвіти, відпочинку... Ані в тісних, ані у сморідних кутових квартирах, ані в обставинах фабричної праці цього просвіту немає. Прагнення розважитися, відійти від цих умов часто виганяє на вулицю або тягне до вина»⁵⁰. Виходило, що своєму важкому повсякденню робітники часто протиставляли гіркий «загул», пропиваючи останні гроші. Катеринославський губернатор В.К.Шліппе на початку 1890-х рр. у доповіді на ім'я імператора зауважував, що «після кількох днів якнайважчої праці робітники, отримавши заробітну плату, [...] ідуть до кабаків, де залишають

⁴⁶ Катеринославская деревня после закрытия виноторговли... – С.58.

⁴⁷ Народное хозяйство (Санкт-Петербург). – 1900. – Кн.IV. – С.146.

⁴⁸ Див.: Катеринославская деревня после закрытия виноторговли... – С.25.

⁴⁹ Цит. за: Робітничий рух на Україні: 1885–1894 рр.: Зб. док. і мат. / Упор.: В.С.Шандра та ін. – К., 1990. – С.42.

⁵⁰ Труды Первого всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами, происходившего в С.-Петербурге с 21 по 25 апреля 1910 г. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1911. – С.154.

усе, що принесли з собою, та втрачають здоров'я»⁵¹. Характерну картину подібного «відпочинку» у своєму репортажі з Юзівки 1893 р. змалював кореспондент «Екатеринославских губернских ведомостей»:

«Близькість кабака до кам'яновугільних шахт породила [...] одну картину життя шахтарів-робітників [...]. Хильнувши в кабаку не в міру, вони поверталися з нього безладним натовпом, горлаючи на всю місцевість пісні досить бруталного змісту... У буйних хлібах як попало валялися п'яні робітники, котрі віддали данину кабакові та залишили в ньому і трудові свої гроші, і сумління, і розум»⁵².

Приблизно така ж ситуація щодо проведення значною частиною робітників свого дозвілля спостерігалася й серед працівників металургійних підприємств Придніпров'я, зокрема Дніпровського заводу в Кам'янському. У газеті «Южная заря» зазначалося: «Одним з істотних лих Кам'янського є таємні кабаки та притони... Важко сказати, що гірше – таємний кабак, де робітник спускає до останнього гроша півмісячну платню, або ж таємний притон, який є розсадником усіляких хвороб»⁵³. Усе це поступово ставало болючою проблемою для тогочасного соціуму. Проте головним було те, що багато хто з індустриальних робітників Катеринославщини не лише не міг, а навіть і не прагнув щось змінити в подібній організації свого дозвілля.

Відсутність інтелектуальних розваг, потреба якимсь чином «убити час» призвела й до поширення серед робітництва азартних ігор, у тому числі в карти на гроші. «Азартні ігри в карти розвинулися з надзвичайною силою», – сповіщали з Вознесенського рудника на початку ХХ ст. «Азартна гра в карти звиває собі міцне гніздо, – грають дорослі, грають і підлітки», – писали мешканці Бахмута. Своєю чергою з Нових Кайдаків Катеринославського повіту повідомлялося, що робітники, «за відсутності інших розваг, захоплюються картярством»⁵⁴. При цьому подекуди ця пристрасть займала не лише вільний, але й робочий час.

Можна згадати і про популярність серед чоловічого населення губернії кулачних боїв, які переважно влаштовували у вихідні або святкові дні. Зокрема така форма «проведення вільного часу» відзначалася серед робітників Брянського металургійного заводу в Катеринославі (переможець у «змаганні» міг суттєво підвищити свій престиж в очах товаришів). Сходилися трударі і «стінка на стінку», що нерідко перетворювалося на справжні побоїща. Зрештою традиції масових бійок – селище на селище, завод на завод – були доволі сильними в робітничому середовищі. Так, К.Г.Паустовський, котрий побував в Юзівці 1916 р., писав: «Бувало, що в бійку вв'язувалася

⁵¹ Всеподаннейший отчёт екатеринославского губернатора за 1890 г. – Екатеринослав, 1891. – С.9.

⁵² Цит. за: Краткое описание объезда Екатеринославской губернии екатеринославским губернатором Владимиром Карловичем Шлиппе в 1893 г. – Екатеринослав, 1893. – С.23.

⁵³ Цит за: *Словеский А.Ю.* Игнатий Ясюкович: Имя в истории. – Днепропетровск, 2009. – С.41.

⁵⁴ Екатеринославская деревня после закрытия винооторговли... – С.52–53.

ціла вулиця [...] Застосовувалися свинчатки та кастети [...] Відтак приходив на ризях взвод козаків і розганяв тих, хто бився»⁵⁵.

У контексті висвітлення питання щодо організації дозвілля промислових робітників Катеринославщини слід звернути увагу й на ставлення їх до релігії та церкви. Зазначимо, що в пореформену добу вплив інституту церкви, священників серед робітництва краю неухильно падав, позаяк зрощення православної церкви з царатом призвело до перетворення духівництва на опору самодержавства та, відповідно, послабило його зв'язок зі суспільством. Тож дедалі частіше пролетарі регіону виявляли неповагу до священників, менше відвідували або взагалі ігнорували церковні служби. Останнє навіть знайшло відображення у шахтарських піснях того часу, в одній з яких стверджувалося, що «в божею церковь мы не ходим»⁵⁶. Зрештою письменник В.В.Вересаєв, котрий наприкінці ХІХ ст. побував на Донбасі, відзначав у своїх нарисах: «Релігійних почуттів жодних, по п'ятнадцять – двадцять років не бувають у церкві»⁵⁷. Тож не дивно, що за даними Катеринославської губерньської земської управи 1915 р. у вільний від роботи час до церкви ходили лише 8% робітників⁵⁸. Утім на релігійні свята ця частка суттєво зростала.

Падіння престижу церковних інституцій призводило до втрати багатьма робітниками моральних орієнтирів, спричиняло кризу патріархальних сімейних цінностей. Серед молоді поширювалася неповага до батьків. Так, у доповіді голови Катеринославських губерньських земських зборів князя М.П.Урусова у грудні 1912 р. констатовалося: «Діти підіймають руку на своїх батьків, не визнаючи батьківського авторитету [...], молодь лихословить, пиячить, розпусничає»⁵⁹. Інший сучасник, занотовуючи свої враження від відвідування Донбасу, згадував, що серед гірників «родинних почуттів також мало: молодь кидає своїх хворих батьків похилого віку та розходиться по інших копальнях. Одинадцяти – дванадцятирічний хлопчик живе вже зовсім самостійно й батьків ані у гріш не ставить»⁶⁰. При цьому слід зазначити, що число одружених працівників, які проживали разом зі своїми родинами, було істотно обмежене. Усе це негативно позначалося на організації дозвілля індустріальних робітників регіону, позаяк для багатьох із них відпочинок у родинному колі був фактично відсутнім. Зрозуміло, чому у джерелах украй рідко можна зустріти згадки про такі форми відпочинку в робітничому середовищі, як родинні свята, усталені сімейні традиції тощо.

Погодимося з Я.В.Верменич, котра у своїй праці зазначила, що «відірвавшись від землі, учорашні селяни (йдеться про робітників Катеринославщини – *Авт.*) опинялися у становищі маргіналів, у системі цінностей

⁵⁵ Паустовский К.Г. Гостиница «Великобритания» // Открытие страны огня: русские писатели о Донбассе. – С.355.

⁵⁶ Див.: Успенский Г.И. Собрание сочинений: В 9 т. – Т.8. – Москва, 1957. – С.564.

⁵⁷ Вересаев В.В. Подземное царство // Открытие страны огня: русские писатели о Донбассе. – С.87.

⁵⁸ Екатеринославская деревня после закрытия виноторговли... – С.58.

⁵⁹ Див.: Приложения к постановлениям Екатеринославского губерньского земского собрания 47-й очередной 1912 года сессии. – Екатеринослав, 1913. – С.1568.

⁶⁰ Вересаев В.В. Подземное царство. – С.87–88.

серед яких превалювали культ грубої сили й сумнівні задоволення, пов'язані з пияцтвом»⁶¹. При цьому, на наш погляд, певним спрощенням було б убачати у згаданій маргінальності суто соціальне явище, ігноруючи те особливе духовне середовище й атмосферу, які панували тоді серед промислового робітництва губернії, зокрема у сфері організації його відпочинку. Адже численні прояви девіантної поведінки під час проведення пролетарями свого дозвілля, а водночас і фактичне небажання значної частині робітників щось змінювати на краще, свідчили, що в їхніх поглядах виник розрив між реаліями тогочасних модернізаційних процесів у суспільстві та глибинними пластами свідомості, де панували егалітаристські настрої, небажання прийняти західноєвропейську трудову етику з її ощадливістю й раціоналізмом.

Якщо уявити типовий вихідний день більшості індустріальних робітників Катеринославщини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., то скоріше за все він виглядав так: незначна частина трударів розпочинала його з відвідування церковної служби, потім відбувалися бої навкулачки або колективні бійки «стінка на стінку», походи до кабаків, співання пісень і спілкування в товариському колі, а завершувався такий відпочинок грою в карти, інколи візитом до кінотеатру або будинку розпусти.

Водночас джерела дають можливість простежити й певні святкові звичаї робітників. Можемо констатувати, що на свята дозвілля пролетарів регіону набувало додаткового колориту. Зокрема О.І.Фенін, згадуючи про відзначення Трійці робітниками-українцями в 1890-х рр., зазначав: «Умиваються, одягаються на свята у “чисте”. Вечорами грають в якісь ігри, несамовито улюлюкають та свистять, усіяко себе “розгойдуючи”»⁶². В.В.Вересаєв, змальовуючи у своїх нарисах проведення святкового дня гірниками Донбасу, писав: «У робітничій колонії [...] незвичайне пожвавлення; чути пісні, звуки гармонік. Вози, на які всілися шахтарі, із гиком та свистом зникають у степу»⁶³. Привернуло увагу літератора і святкове вбрання робітників. Якщо на деяких шахтарях були звичайні сорочки-косоворотки, підв'язані шнуром, штани, заправлені у чоботи, чорні тужурки й кашкети, то «інші виглядали геть панами, – з витонченими тростинами, у легеньких візитках, із крохмальними комірцями [...] Шахтарки були всі в нових, погано зшитих “німецьких” сукнях»⁶⁴.

Щоправда й на свята домінуюче місце у відпочинку робітників посідало вживання міцних напоїв. Так, у січні 1911 р. із заводського селища Амур поблизу Катеринослава повідомлялося, що у святкові дні

«робітник розгортається на повну: усі пивні лавки і приватні квартири поселення, де торгують горілкою та закускою, переповнені робітниками, там із них беруть за все втричі дорожче: за солоний огірок – 3–5 коп., за шматочок ковбаси або смаженої

⁶¹ *Верменич Я.В.* Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз // Український історичний журнал. – 2015. – №1. – С.119.

⁶² *Фенін А. І.* Воспоминания инженера... – С.51.

⁶³ *Вересаєв В.В.* Подземное царство. – С.91–92.

⁶⁴ Там же. – С.92.

риби – 15–25 коп., за півпляшки горілки – 35 коп. і т. д. Днів два та дві – три ночі вулиці і провулки сповнюються п'яними піснями робітників, [...] примушуючи інших обивателів сидіти вечорами вдома [...] під впливом винних парів у хід ідуть ножі та кулаки»⁶⁵.

Натомість якщо вихідний день припадав на час, коли пролетарі ще не отримали своєї платні, то їхнє дозвілля набувало геть іншого вигляду, характеризуючись одноманітністю та нудьгою. У цій ситуації робітники або просто відсипалися після важких трудових буднів, або заповнювали свій вільний час спілкуванням у колі товаришів із неодмінним атрибутом – соняшниковим насінням. Зокрема з Бахмутського повіту на початку ХХ ст. повідомлялося, що в години відпочинку робітниче населення переважно «сидить на вулиці та лузає насіння [...], із переказуванням часом найбезглуздіших чуток і пересудів»⁶⁶. К.Г.Паустовський, змальовуючи у своїх нарисах Юзівку початку ХХ ст., зазначав: «Усі вулиці та подвір'я були засипані лущайками від насіння. Особливо багато їх збиралося опісля свят. Лузало все населення»⁶⁷. Загалом за даними земських статистиків саме балачками свій вільний час займали до третини промислових робітників губернії.

Тож цілком зрозуміло, чому підприємці, громадські діячі порушували питання організації розумових розваг для пролетарів. Зокрема на торговельно-промислому з'їзді в Нижньому Новгороді 1896 р. наголошувалося на необхідності долучати робітників до театру й музики, до культури вищих прошарків населення. Водночас представники владних структур, а також заводчики та шахтовласники регіону для подолання пияцтва в робітничому середовищі пропонували заходи іншого змісту. Так, катеринославський губернатор В.К.Шліппе для посилення боротьби з проявами деструктивної поведінки радив «заборонити виноторгівлю поблизу рудників». Крім того, він пропонував відкривати біля шахт Донбасу нові церкви з розрахунку один приход на тисячу робітників, де трударі «після важкої праці могли б відпочити душею»⁶⁸. При цьому губернатор уважав за необхідне, щоб у вихідні дні священики «проводили співбесіди з дорослими робітниками». Однак, згадуючи тогочасне ставлення маси пролетарів до релігії та духівництва, стає зрозумілим, що подібні пропозиції аж ніяк не могли виправити ситуацію з високим рівнем споживання алкогольних напоїв у робітничому середовищі.

Крім того, для подолання пияцтва підприємці вдавалися й до радикальніших дій. Так, час від часу вони затримували виплату платні своїм працівникам, аби ті не пропили все відразу. У своїх споминах О.І.Фенін зазначав, що на Макіївському руднику наприкінці ХІХ ст. саме з цієї причини «не платили, усупереч закону, робітникам щомісячно всього заробітку, видаючи

⁶⁵ Русская правда. – 1911. – 6 января.

⁶⁶ Екатеринославская деревня после закрытия виноторговли... – С.56.

⁶⁷ Паустовский К.Г. Гостиница «Великобритания». – С.354.

⁶⁸ Всеподданнейший отчёт екатеринославского губернатора за 1892 г. – Екатеринослав, 1893. – С.7.

дрібні гроші на поточні витрати й відсилаючи кошти на “батьківщину” через контору». Натомість остаточний розрахунок відбувався тільки двічі на рік – на Пасху й на Покрову, коли робітники поспішали повернутися додому⁶⁹. Проте подібними заходами вирішити проблему розумових розваг для робітництва було неможливо.

Таким чином, на рубежі XIX–XX ст. робітничі практики у царині дозвілля були своєрідною сумішшю селянських традицій і нових форм міського життя. При цьому слід констатувати, що в мешканців численних індустріальних селищ Придніпров’я та Донбасу відбувалося вповільнене, вибіркоче формування елементів міської культури. Виокремлюючи основні форми проведення дозвілля металургами й гірниками регіону наприкінці XIX – на початку XX ст., наголосимо, що культура розваг у них була доволі обмеженою, позаяк влада так і не спромоглася надати робітникам у цьому плані жодних перспектив. Типовими явищами були алкоголь, азартні ігри, а також спілкування в колі товаришів. Проводити дозвілля якимсь іншим чином, у першу чергу поза кабаками, у більшості робітників здебільшого не було бажання, а часто й реальної можливості, оскільки важка фізична праця, мізерний прожитковий рівень, незадовільні санітарно-побутові умови призводили до загальної втоми, розчарування у житті й т. п. Зрештою істотна вага девіантної поведінки в тогочасних дозвіллевих практиках індустріального пролетаріату (насамперед розповсюдження пияцтва) обумовила зростання кількості побутових злочинів, порушень громадського порядку у промислових селищах, на шахтах та рудниках Катеринославської губернії. Особливо це стосувалося робітничої молоді у віці від 15 до 25 років.

Водночас спостерігалася тенденція щодо більшого розмаїття форм і видів відпочинку пролетарів, рівень культурного розвитку яких, перш за все металістів, поступово зростав. Зокрема серед письменних робітників Катеринославщини у вільний від праці час популярності набувало читання книжок, періодичної преси. Поступово збільшувалося й число тих, хто відвідував кіносеанси або публічні лекції. Утім попри такі позитивні моменти в організації дозвілля пролетарів краю говорити про створення умов для їх більш широкої соціальної інтеграції не доводиться. Адже робітництво Катеринославської губернії на початку XX ст. фактично не сприймало себе як складову частину тогочасного соціуму, а навпаки, радше як силу, котра йому активно протистояла.

REFERENCES

1. Auerbakh, A.A. (1909). Vospominaniya o nachale razvitiya kamennougolnoj promyshlennosti v Rossii. *Russkaya starina*, 138, 451–472. [in Russian].
2. Briker, B.Ya. (Comp.) (1976). *Dnepropetrovsku 200 let: 1776–1976*. Kiev. [in Russian].
3. Ermolov, V.A. (2010). *Povsednevnyaya zhizn rossijskikh rabochikh na rubezhe XIX–XX vv.* Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/v/povsednevnyaya-zhizn-rossijskikh-rabochih-na-rubezhe-hih-hh-vv> [in Russian].

⁶⁹ Фенин А. И. Воспоминания инженера... – С.53.

4. Feldman, M.A. (2007). Kulturnye tsennosti rabochikh Rossii v pervye desyatiletieya XX v. *Obshchestvennyye nauki i sovremennost*, 6, 111–124. [in Russian].
5. Fenin, A.I. (1938). *Vospominaniya inzhenera: K istorii obshchestvennogo i khozyajstvennogo razvitiya Rossii (1883–1906 gg.)*. Praga. [in Russian].
6. Goncharov, V.V., Kojnash, V.V. (2013). *Razulekatelnaya kultura rabochikh Donbassa (konets XIX – nachalo XX vv.)*. Retrieved from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/86885/04-Goncharov.pdf?sequence=1> [in Russian].
7. Hajduk, V.A. (Ed.). (2000). *Yuz i Yuzivka*. Donetsk. [in Ukrainian].
8. Ionin, L.G. (1998). Povsednevnost. *Kulturologiya: XX vek: Entsiklopediya*, 2, 122–123. Sankt-Peterburg. [in Russian].
9. Karonin-Petropavlovskij, N.E. (1978). Ocherki Donetskogo bassejna. *Otkrytie strany ognya: russkie pisateli o Donbasse*, 40–61. Donetsk. [in Russian].
10. Kiryanov, Yu.I. (1979). *Zhiznennyj uroven rabochikh Rossii (konets XIX – nachalo XX v.)*. Moskva. [in Russian].
11. Kiryanov, Yu.I. (1997). Rabochie Rossii na rubezhe XIX–XX vv. *Otechestvennaya istoriya*, 4, 40–53. [in Russian].
12. Kizchenko, V.I. (1972). *Kulturno-osvitnii riven robitynychoho klasu Ukrainy naperedodni revoliutsii 1905–1907 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
13. Kulikov, V. (2019). “V zemli hroshi ohribaiet, u nediliu vodku piot”: rozvahy v robitynychkh poselenniakh Donbasu ta Prydniprovia imperskoi doby. Retrieved from: <http://uamoderna.com/md/kulikov-entertainment> [in Ukrainian].
14. Kuromiia, H. (2002). *Svoboda i teror u Donbasi: ukrainsko-rosiiske prykordonnia, 1870–1990-i rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
15. Luchka, L.M. (2014). Rol bibliotechnykh osередkiv u rozvytku promyslovosti Katerynoslavskoi hubernii kintsia XIX – pochatku XX st. *Naddnyprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*. Dnipropetrovsk, (12), 187–192. [in Ukrainian].
16. Lysenko, O. (2010). Istoriiia povsiakdennosti yak haluz naukovoho znannia (povsiakdenna istoriia viiny: metodolohichni notatky). Proceedings of the Conference Title 2010: *Istoriiia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka*, 11–19. Pereiaslav-Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
17. Marzeev, A. (1913). *Zemskaya meditsina v Verkhnedneprovskom uезде za 1911 god*. Verkhnedneprovsk. [in Russian].
18. Mikhnenko, A.M. (1998). *Novejshaya istoriya Donetskogo bassejna*. Donetsk. [in Russian].
19. Norman, D. (2018). *Yevropa: Istoriiia*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Ozerov, I.Kh. (1902). *Itogi ekonomicheskogo razvitiya XIX v.* Sankt-Peterburg. [in Russian].
21. Paustovskij, K.G. (1978). Gostinitsa „Velikobritaniya”. *Otkrytie strany ognya: russkie pisateli o Donbasse*, 354–355. Donetsk. [in Russian].
22. Serafimovich, A.S. (1978). Na zavode. *Otkrytie strany ognya: russkie pisateli o Donbasse*, 260–276. Donetsk. [in Russian].
23. Sokolov, P.K. (1915). *Ekaterinoslavskaya derevnya posle zakrytiya vinotorgovli: Literaturno-statisticheskij ocherk*. Ekaterinoslav. [in Russian].
24. Shandra, V.S. (Comp.) (1990). *Robitynychyi rukh na Ukraini: 1885–1894 rr.: zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Shliakhov, O.B. (2016). *Ukraina v umovakh modernizatsii ta zahostrennia sotsialnogo konfliktu (kinets XIX – pochatok XX st.)*. Dnipro. [in Ukrainian].
26. Slonevskij, A.Yu. (2009). *Ignatij Yasyukovich: Imya v istorii*. Dnepropetrovsk. [in Russian].
27. Trojnitskij, N.A. (1906). *Chislennost i sostav rabochikh v Rossii na osnovanii dannykh pervoj vseobshchej perepisi naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g., 1*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
28. Tugan-Baranovskij, M.I. (1922). *Russkaya fabrika v proshlom i nastoyashchem*. Moskva. [in Russian].
29. Turchenko, F.H., Turchenko, H.F. (2003). *Pivdenna Ukraina: modernizatsiia, svitova viina, revoliutsiia (kinets XIX st. – 1921 r.): Istorychni narysy*. Kyiv. [in Ukrainian].

30. Udod, O.A. (2010). *Istoriia povsiakdennosti yak metodolohichna problema (pro aktualnist istorii povsiakdennosti)*. Retrieved from: <http://history.sumy.ua/theoryofhistory/226> [in Ukrainian].
31. Veresaev, V.V. (1978). *Podzemnoe tsarstvo. Otkrytie strany ognya: russkie pisateli o Donbasse*, 71–101. Donetsk. [in Russian].
32. Vermenych, Ya. (2015). Donbas u konteksti teorii porubizhzhia: sotsiohumanitarnyi analiz. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 108–134. [in Ukrainian].

OLESII SHLIAKHOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of Department of Ukrainian History and Ethnic Policy,
Oles Honchar Dnipro National University
(Dnipro, Ukraine), alexshlyahov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0752-4061>

OLESANDR DONIK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of the History of Ukraine 19 – Early 20 Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), donnik@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1155-161X>

**PRACTICES AND LEISURE STRUCTURE OF THE WORKERS
OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF INDUSTRIAL TRANSFORMATIONS
IN THE LATE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURIES
(Based On Materials of Katerynoslav Province)**

Abstract. *The purpose of the research is to define the basic leisure forms of industrial workers of Katerynoslav province in the late nineteenth – early twentieth centuries. The research methodology is based on principles of historicism, objectivity and systemacy. In this work such historical methods were used as historical-genetical, retrospective, historical-typological. The authors follow the civilizational approach and methodological foundations of the everyday life history. The scientific novelty is based on a wide range of sources that characterizes the socio-cultural field of the worker's of region everyday life and also their leisure, rest and holiday traditions. Conclusions.* *It is noted that the post-reform era caused significant changes in the life of Katerynoslav province workers, influenced their views and behavioural realities. The entertainment culture was the important element of the history of proletarians's everyday routine. Thereby, the main forms of metallurgists's and miners's leisure activities were highlighted. The typical of them were drinking vodka, gambling and also the comrade-circle talking. The alternative free time spending offside a taverns for most part of workers was no desired and often unattainable. But at the same time there was a tendency to the resting variety of proletarians, mostly metalworkers and miners, whose cultural level had became to increase. The attention is paid the books and periodicals became popular among lettered workers of Katerynoslav province. Moreover, biggest number of workers had became to visit cinemas or public lectures. The workers of Katerynoslav province in the early twentieth century generally didn't perceive themselves as a part of the contemporary society, but on the contrary, rather as an actively opposed force.*

Keywords: *workers, leisure, Katerynoslav province, cultural and entertainment events, history of everyday life.*